॥ श्रीः ॥

काशी-संस्कृत-ग्रन्थमाला
२६

(कर्मकाण्डविभागे चतुर्थं पुष्पम्)

॥ श्रीः ॥

पौरोहित्यकर्मसारः

टिप्पण्या समलङ्कृतः

प्रथमो भागः

विद्यावाचस्पतिना
पं० श्रीरमाकान्तठक्कुरेण सङ्गृहीतः ।
पं० श्रीरामचन्द्रझा व्याकरणाचार्येण
संशोधितः ।

(चतुर्थं संस्करणम्)

चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज, बनारस-१

२०१०] मूल्यं ।=) [ई० १९५२

पुनर्मुद्रणादिकाः सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः

प्रार्थना

यदस्मिन् भारतभूखण्डेऽतिप्रन्नतः श्रौतस्मार्त्तधर्मकर्मानुष्ठानं यथाधिकारमामूर्खपण्डितं स्वीकृतमिति नाविदितं केषाञ्चन विदुषाम् । सोऽयमस्माकं परमो धर्मः । यस्याधुनापि करालवदने कलौ 'श्रीमान् महाराजाधिराजपदविभूषितो जी० सी० आइ० ई० के० वी० धर्मरत्नाकरेत्याद्यनेकोपाधिसमलङ्कृतश्च प्रभुवर याचककल्पद्रुम-श्री ,रमेश्वरसिंहाभिधो रक्षकः । अतो बालानां स्वल्पायासेन कर्मकलापबोधाय 'पौरोहित्यकर्मसारा'-भिधो ग्रन्थः संगृह्यते ।

ननु सत्सु बहुतरेषु कर्मकाण्डग्रन्थेषु व्यर्थोऽयं प्रयास इति चेदत्रोच्यते—अतोऽप्यधिकविषययुक्ता ग्रन्था विलसन्ति विलसन्तुतराम्, परन्तु ते क्लिष्टतरास्तेष्वल्पधीमतां बोधो दुर्लभोऽत्र त्वल्पश्रमेण बोधः स्यादिति । न च तावतापि लोकानां तेष्वेव प्रवृत्तिः स्यान्नात्रेति वाच्यम् । सितादिभिरौषधैर्दुःखस्योपशामत्वसम्भवे कटुतिक्तौषधेषु कस्यापि प्रवृत्तिर्गरीयसी स्यात्किम् ? एतदेव मनसि विधाय श्रमोऽकारि मयेत्यलं प्रपञ्चेन ।

गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।
हसन्ति दुर्ज[illegible] धति सज्जनाः ॥

IIAS, Shimla
Library
PH 491.204 5 P 94
00007592

श्रीरमाकान्तस्य

श्री १०८ कङ्काली विजयतेतराम्

पौरोहित्यकर्मसारः

INDIAN INSTITUTE OF ADVANCED STUDY
Acc. No. 2592
Date 31.12.65
SIMLA
28/1/83

प्रथमो भागः ।

॥ मङ्गलाचरणम् ॥

ध्यायं ध्यायं गुरुं देवं स्मारं स्मारं च कालिकाम् ॥
नामं नामं स्वजननीं कारं कारं च सत्कथाम् ॥ १ ॥
प्रणम्य वाङ्मयीं देवीं रमाकान्तेन धीमता ॥
क्रियते बालबोधाय ग्रन्थोऽयं नातिविस्तरः ॥ २ ॥

अथ सर्वकर्मणामादिभूतकलशस्थापनविधिः ।

स च रात्रौ (१ निषिद्धोऽतो भगवतः श्री १०८ सत्यदेवस्य पूजायां शिष्टमैथिलैर्नाद्रियते । विधिश्च यथा—

उदकेन भूमिमभ्युक्ष्य ॐ कलशाधारशक्ते इहागच्छ इह तिष्ठेत्यावाह्य ॐ कलशाधारशक्तये नम इति पञ्चोपचारैः सम्पूज्य भूमिं स्पृष्ट्वा ॐ भूरसि भूमिरस्यदितिरसि व्विश्वधायाव्विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री, पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृग्वंहपृथिवीम्मा हिंसीः । इति मन्त्रेण कलशस्थापनस्थाने भूशुद्धिं कृत्वा-ॐ मानस्तोके तनये मान आयुषि मानो गोषु मानो अश्वेषुरीरिषः, मानोव्वीरान्रुद्रभामिनोव्वधीर्हविष्मन्तः स दमित्वा हवामहे। इति मन्त्रेण कलशस्थापनस्थाने गोमयोपलेपनं कृत्वा—

ॐ वेद्याः वेदिः समाथते बर्हिषाबर्हिरिन्द्रियम् । यूपेन यूप आथते प्रणीतो अग्निरग्निना । इति गङ्गाजलेन शुद्धिं कृत्वा—

ॐ धान्यमसि धिनुहि देवान् प्राणायत्वोदानायत्वा व्यानायत्वा दीर्घामनुप्रसितिमायुषेधान्देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना चक्षुषे त्वा महीनां पयोऽसि । इति मन्त्रेण तदुपरि धान्यं यवं वा विकीर्य—

---

(१) न रात्रौ स्थापनं कार्यं न च कुम्भाभिषेचनम् इति मत्स्यपुराणधृतनिर्णयसिन्धुवचनात् ।

ॐ आजिघ्र कलशं मह्या त्वाविशं त्विन्दवः, पुनरुर्ज्जा निवर्त्तस्व सा नः सहस्रं धुक्ष्वोरुधारापयस्वतीपुनर्मा विशताविशताद्द्रयिः । इति मन्त्रेण यवोपरि लौहभिन्नान्यमव्रणमच्छिद्रमश्यामं दृढं कलशं स्थापयेत् । ततः—

ॐ दधिक्रावणो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभिनोमुखाकरत् प्रण आयूंर्षि तारिषत् । इत्यनेन कलशं दध्यक्षतैर्भूषयेत् । ततः—

ॐ वरुणस्योत्तम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भसर्ज्जनीस्थो वरुणस्य ऋतसदन्यसि । वरुणस्य ऋतसदनमसि वरुणस्य ऋतसदनमासीद । इति मन्त्रेण कलशे जलं दत्त्वा ।

ॐ सरत्नानि दाशुषे अरातिसहिता भगी भाग्यन्य तत्र मीमहे । इति मन्त्रेण कलशे पञ्च (१) रत्नानि ।

ॐ उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ।
नमस्ते सर्वदेवानां प्रभुवारुणि सुव्रते ॥

इति मन्त्रेण सप्तमृत्तिकाः (२) ।

ॐ या ओषधी पूर्वाजाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।
मनैनुवभ्रूणामहग्वं शशं धामानि सप्त च ॥

इत्यनेन सर्वौषधीः (३) ।

ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।
ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥

इति मन्त्रेण गन्धान् दद्यात् ।

ॐ याः फलिनीर्य्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूतानो मुञ्चन्त्वग्वं हसः । इति मन्त्रेण कलशे पूगीफलं प्रक्षिप्य ।

ॐ अम्बे अम्बिके अम्बालिके नमानयति कश्चन । स सस्त्यश्वकः शुभद्रिकां काम्पीलवासिनीम् । इत्यनेन आम्रपल्लवं दद्यात् । ततः—

---

(१) पञ्चरत्नं यथा—कनकं हीरकं नीलं पद्मरागं च मौक्तिकम् । पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । रत्नानां चाप्यभावे तु स्वर्णं कर्षार्धमेव च । सुवर्णस्याप्यभावे तु आज्यं देयं विचक्षणैः ॥

(२) सप्तमृत्तिकाः—अश्वस्थान, गजस्थान, रथ्या, नदीसङ्गम, ह्रद, गोकुलाहृताः।

(३) कुष्ठमांसी हरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्दनैः । मुराचन्दनकर्पूरैर्मुस्तः सर्वौषधिः स्मृतः ॥

ॐ काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि । एवानो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च । इत्यनेन दूर्वादलं प्रक्षिप्य ।

ॐ इमम्मे वरुणश्रुधीहवमद्या च मृडयत्वामवस्युराचके । इत्यनेन जलं दद्यात् ।

ॐ गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्राश्च सरांसि च ।
सर्वे समुद्राः सरितः सरांसि जलदायकाः ।
आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥

ॐ आपो हिष्ठामयो भुवः । ॐ तान ऊर्ज्जे दधातन महेरणाय चक्षसे । ॐ यो वः शिवतमोरसः । ॐ तस्य भाजयते हनः । ॐ उशतीरिव मातरः । ॐ तस्मा अरङ्गमामवो । ॐ यस्य क्षयाय जिन्वथ । ॐ आपो जनयथा च नः । इत्यनेन गङ्गाजलं च दद्यात् । तीर्थानि न्यसेत् । ततः—

ॐ प्राणाय स्वाहा । ॐ अपानाय स्वाहा । ॐ व्यानाय स्वाहा । इत्यनेन कलशे ताम्बूलं दत्त्वा ।

ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्, स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम । इत्यनेन हिरण्यादिकं क्षिपेत् । पञ्चरत्नमिति शेषः ।

ॐ युवा सुवासाः परिवीत आगात् स उश्रेयान् भवति जायमानः तन्धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्तु। इत्यनेन वस्त्रेण कलशं वेष्टयित्वा, कलशाधिकरणकैकस्मिन् पात्रे 'धान्यमसीति' पूर्वोक्तमन्त्रेण धान्यं दत्त्वा पूर्वदिशि—

ॐ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा, सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा, अग्निर्वर्च्चो ज्योतिर्वर्च्चः स्वाहा, सूर्यो वर्च्चो ज्योतिर्वर्च्चः स्वाहा, ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा । इत्यनेन प्रज्वलितदीपं निदध्यात् । ततः प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात्— ॐ मनोजूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमन्तनोत्वरिष्टम्, यज्ञग्वं समिमं दधातु, विश्वेदेवा स इह मादयन्तामों प्रतिष्ठ । इत्यनेन दध्यक्षताभ्यां कलशं स्पृष्ट्वा ।

ॐ कलशस्थितगणेशादिदेवता इह सुप्रतिष्ठिता भवन्त्विति पठित्वा,

तत्र ॐ शान्तिकलशगणेश इहागच्छ इह तिष्ठेत्यावाह्य यथाशक्ति गन्धादिभिः पूजयेत् । इति कलशस्थापनविधिः समाप्तः ॥

अथादावन्त्यावस्थायां विशेषतो वैतरणीदानम् ।

वितरणेन दानेन तीर्यते इति वैतरणी । सा नदी दुर्गन्धा तप्तजला महावेगा अस्थिकेशरक्तपरिपूर्णा यमद्वारे वर्त्तते । तथा यमदग्निराह—

नदी वैतरणी नाम दुर्गन्धा रुधिरावहा ।
उष्णतोया महावेगा अस्थिकेशतरङ्गिणी ॥ इति ।

दानप्रकारश्च—प्राङ्मुख उपविष्टः शुचिराचान्तः ।

ॐ कृष्णगव्यै नमः ३ । ॐ ब्राह्मणाय नमः ३ । इति वारत्रयं गां ब्राह्मणचरणं तत्स्थानापन्नकुशत्रयं वा पुष्पाक्षताभ्यां सम्पूज्य गामभिषिच्य च—

ॐ उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
दातारं त्रायते यस्मात्तस्माद्वैतरणी स्मृता ॥ १ ॥
यमद्वारे महाघोरे कृष्णा वैतरणी नदी ।
तां च तर्त्तुं ददाम्येनां कृष्णां वैतरणीं च गाम् ॥ २ ॥

इति श्लोकद्वयं पठित्वा कुशत्रयतिलजलान्यादाय ।

ॐ अद्यामुके मास्यमुके पक्षेऽमुकतिथावमुक (१) गोत्रस्य पितुरमुकशर्मणो यमद्वारस्थितवैतरणीनदीसन्तरणकाम इमां कृष्णां गां रुद्रदैवतां यथानामगोत्राय ब्राह्मणायाहं ददे । इति गामुत्सृज्य-ॐअद्य कृतैतत् कृष्णगवीदानप्रतिष्ठार्थमेतावद्-द्रव्यमूल्यकहिरण्यमग्निदैवतं यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दक्षिणामहं ददे । इति दक्षिणां दद्यात् ।

मातरि तु पितुरिति स्थाने मातुरिति पदं देयम् । प्रतिग्रहीतुरुपस्थितौ तु प्रतिग्रहीता गोपुच्छग्रहणं यथाशाखं कामस्तुतिं च कुर्यात् ।

तत्र सामवेदीयस्तु—ॐ क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते । इति मन्त्रेण ।

यजुर्वेदीयस्तु—ॐ कोऽदात् कस्मा अदात् कामोऽदात् कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते । इत्यनेन ।

---

(१) गोत्रशब्दार्थस्तु-गवते शब्दायते पूर्वपुरुषान् यदिति ।

हस्तोदकपक्षे तु—ॐ गां ददानीति यजमानेनोक्ते, ॐ ददस्वेति ग्रहीतुः प्रतिवचनानन्तरं गां दद्यात् । तद्वाक्ये यथानामेत्यादिस्थानेऽमुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रद दे । इति वाक्यं दद्यात् । साक्षात् गोरभावे तन्मूल्यं दद्यात् । यथा प्राजापत्यव्रताकरणे आह संवर्त्तः—

प्राजापत्त्यव्रताशक्तौ धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् ।
धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः ॥

अत्रोत्तममध्यमाधमभेदेन षट्त्रिंशन्मुनिमते धेनुमूल्यमाह—

धेनुः पञ्चभिराढ्यानां मध्यानां त्रिपुराणिका ।
कार्षापणैकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता ॥

पंचभिः कार्षापणैरिति शेषः । आद्यो महाधनः । कार्षापणः षोडश पणाः । पुराणं कार्षापणम् । अत्र कात्यायनः-मध्यमाभिप्रायेणाह—

द्वात्रिंशत्पणिका गावो वत्सः पौराणिको भवेत् ।

अतो वत्समूल्यं पुराणमेकं गोमूल्यं कार्षापणद्वयं तन्मिलितं कार्षापणत्रयं धेनुमूल्यं सवत्साया गोर्धेनुत्वादिति ॥ (१)

वस्तुतस्तु उत्तममध्यमाभिप्रायेणैतद्धेनुमूल्यम् गोमूल्यमाह, छंदोगपरिशिष्टे—

'द्वात्रिंशत्पणिका गावश्चतुःकार्षापणोवरः ।' इति ॥ द्वात्रिंशदिति—अष्टाणकमित्यर्थः । (२)

हस्तोदकदानं तु सर्वथा निषिद्धम् । अत एव शिष्टमैथिलैर्नाद्रियते तत् । तदङ्गत्वेन प्रतिग्रहनिषेधो लिख्यते । तथाहि (३)—

---

(१) गोमूल्यं यथाऽऽढ्यानां—१।) सपादरूप्यकम्
,, मध्यमानाम् ॥।) कार्षापणत्रयम्
,, दरिद्राणाम् ।) एक कार्षापणम्

तत्र वाक्यं यथा—ॐ एतावद्द्रव्यमूल्यककृष्णगव्यैनमः॥ एवंसर्वत्र यथायथमूह्यम् ।

आढ्यादिलक्षणं यथा—

आढ्यः पञ्चशती प्रोक्तस्त्रिशती मध्यमः स्मृतः। पंचाशन्मात्रवृत्तिर्यः स दरिद्रःप्रकीर्त्तितः॥

(२) एतन्मते आढ्यानां गोमूल्यम्—१) मध्यमानां गोमूल्यम्—॥) दरिद्राणां प्राग्वत्—।)

(३) वदन्ति कवयः केचिद्दानप्रतिग्रहौ प्रति ।
प्रत्यक्षं लिङ्गमेवेह दातृयाचकयोर्बलम् ॥ १ ॥

दातृहस्तो भवेदूर्ध्वमधस्तिष्ठेत्प्रतिग्रही। यद्दानं प्रतिगृह्णीयात् प्रतिग्राही व्रजत्यधः॥२॥
प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् । प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति ॥२॥

हेमभूमितिलान् गाश्च अविद्वानाददाति यः ।
भस्मी भवति सोऽह्नाय दातुः स्यान्निष्फलं च तत् ॥ १ ॥
तस्मादविद्वान्नादद्यादल्पशोऽपि प्रतिग्रहम् ।
विषमात्रापरिज्ञानी विषेणाल्पेन नश्यति ॥ २ ॥

अत एव याज्ञवल्क्यः—

विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।
गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥ ३ ॥

प्रतिग्रहः स्वीकरणम् ; द्विजेभ्यो विधिवद्देयं प्रतिग्रह इति यावत् ।

अथ मुमूर्ष्ववस्थाकर्त्तव्यविधिः ।

मुमूर्षुर्गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो नवयज्ञोपवीतवस्त्रमाल्यादिभिरलङ्कृतो मुखनिःक्षिप्तकांस्यमणिप्रवालशकलः कुशास्तृतभूमौ दक्षिणशिराः शाययितव्यः, पुरुषसूक्तादिकमुच्चैः श्रावयितव्यः । तत्र च तुलसीवृक्षशालग्रामसन्निधापनं कार्यम् ।

शालग्रामसन्निधापने फलमाह—कूर्मपुराणे—

शालग्रामशिला यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।
तत्सन्निधौ त्यजेत्प्राणान् याति विष्णोः परं पदम् ॥

ततो धनञ्जयवायुनिःसरणपर्यन्तं दण्डद्वयं वाससाच्छन्नः स्थापयितव्यः । द्विजशवं शूद्रो न स्पृशेत् ।

ततः शवं वनं नदीतीरं शून्यस्थानं वा नयेत्, ततः स्नातः पुत्रादिः शुचिवस्त्रधरः कुशहस्त आचान्तः पूर्वाभिमुख उपविष्टो नूतनमृन्मयभाण्डे जलं कृत्वा शवं दक्षिणशिरसं कृत्वा ।

ॐ गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः ।
कुरुक्षेत्रं च गङ्गां च यमुनां च सरिद्वराम् ॥ १ ॥
कौशिकीं चन्द्रभागां च सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
भद्रावकाशां सरयूं गण्डकीं तमसां तथा ॥ २ ॥
धैनवं च वराहं च तीर्थं पिण्डारकं तथा ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि चतुरः सागरांस्तथा ॥ ३ ॥

एतानि तीर्थानि जले ध्यायन्नावाह्य तेन जलेन शवं संस्नाप्य नूतनवस्त्रयुगयज्ञोपवीतपुष्पचन्दनैरलङ्कृत्य श्रेष्ठकाष्ठरचितचितायां कुशानास्ती-

योत्तरशिरसमधोमुखं पुरुषं, स्त्रियञ्चोत्तानां शाययेत्। ततोऽपसव्यं कृत्वा वामेन पाणिना दक्षिणाभिमुखः सन्नुल्मुकं गृहीत्वा 'गयादीनीत्युच्चार्य' एतानि तीर्थानि देवाश्चाग्निमुखाः सर्वे कृतस्नानमेनं गतायुषं दहन्त्विति मनसा ध्यात्वा।

ॐ कृत्वा सुदुष्करं कर्म जानता वाऽप्यजानता।
मृत्युकालवशं प्राप्तं नरं पञ्चत्वमागतम्॥ १॥
धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम्।
दहेयं सर्वगात्राणि दिव्याँल्लोकान्स गच्छतु॥ २॥

इति श्लोकद्वयं पठित्वा शीघ्रं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणाभिमुखो ज्वलदुल्मुकं शिरोदेशे दद्यात्। ततस्तृणकाष्ठघृतादिकं चितायां निःक्षिप्य कपोतावशेषं दहेत्।

दाहे शूद्रानीतोऽग्न्यादिरग्राह्यो दोषश्रवणात्-तथा मिताक्षरायाम्—

यस्यानयति शूद्रोऽग्निं तृणं काष्ठं हवींषि च।
प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यते॥ इति॥

ततो दाहे वृत्ते प्रादेशप्रमाणाः सप्त पञ्च वा काष्ठिका आदाय चिताग्निं सप्तवारान् पञ्चवारान् वा प्रदक्षिणीकृत्यैकैकक्रमेण—

'ॐ क्रव्यादाय नमः' इत्युक्त्वा शवानुगमनकर्त्तारश्चितायां निःक्षिपेयुः। ततः कुठारेण 'ॐ क्रव्यादाय नमस्तुभ्य' मिति सकृत्पठित्वा चितास्थज्वलद्दारूपरि सप्त पञ्च वा प्रहारा देयाः।

अथ शवानुगमनकर्त्तारो बालपुरस्सरा वृद्धपश्चिमाश्रिताः वामावर्त्तेन परावृत्त्य चितामनवलोकमानाः—

ॐ अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम्।
वैवस्वतो न तृप्यति सुराभिरिव दुर्मतिः॥

इति यमगाथां गायन्तो जलाशयं गच्छेयुः। तत्रैकवस्त्रधराः प्रकीर्णकेशाः दक्षिणाभिमुखाः। 'अप नः शोशुचदघमि' ति मन्त्रेण वामहस्तानामिकया अप आलोड्य सकृन्निमज्जयेयुः। ततः कृतापसव्याः कुशहस्ता दक्षिणाभिमुखा जले दक्षिणाग्रकुशत्रयोपरि पितृतीर्थेन प्रेताय सतिलतोयाञ्जलित्रयं दद्युः, तद्यथा—

ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत एष तिलतोयाञ्जलिस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति। पितृतीर्थश्च यथा—

कनिष्ठातर्ज्जन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ।। इति

अथोदकादुत्तीर्य शुचौ देशे उपविष्टान् प्रेतसपिण्डान् अन्ये सुहृद इतिहासपुराणादिविदग्धकथाभिः संसारानित्यतां दर्शयन्तोऽपवदेयुः । तथा च—

मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् ।
करोति यः स संमूढो जलबुद्बुदसन्निभे ।। १ ।।
यत्प्रातः संस्कृतं ह्यन्नं सायं तच्च विनश्यति ।
तदीयरससम्पुष्टे काये का नाम नित्यता ।। २ ।।
पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ।। ३ ।।
गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्दैवतानि च ।
फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ।। ४ ।।
श्लेष्माश्रुबान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्या विधानतः ।। ५ ।।
मा शोकं कुरुताऽनित्ये सर्वस्मिन् क्षणधारिणि ।
एवमस्मिन्निरालम्बे काले सततयायिनि ।। ६ ।।
न तद्रूपं प्रपश्यामि स्थितिर्यस्य भवेद् ध्रुवम् ।
ये समर्था जगत्त्राणाः सृष्टिसंहारकारिणः ।
तेऽपि कालेन नीयन्ते कालो हि बलवत्तरः ।। ७ ।।
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
अर्थे दुष्परिहार्येऽस्मिन्नास्ति शोकसहायता ।। ८ ।। इति ।

ततो गृहद्वारमागत्य निम्बपत्राणि दन्तैः खण्डयित्वा 'शमी पापं शमयत्विति' शमीं स्पृष्ट्वा 'अश्मनि स्थिरो भूयास' मिति पदाऽश्मानं स्पृष्ट्वा 'अग्निः शर्म यच्छतु' इत्यग्निं स्पृष्ट्वा गोमयमुदकं गौरसर्षपांश्च स्पृष्ट्वा बालपुरस्सरा गृहं विशेयुः ।

अथ पिण्डदानक्रमः ।

शिरस्त्वाद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।
द्वितीयेन तु कर्णाक्षि नासिकास्तु समासतः ।। १ ।।

गलांसभुजवक्षांसि तृतीयेन तथा क्रमात्।
चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ॥ २ ॥
जानुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा।
षष्ठेन सर्वकर्माणि सप्तमेन तु नाडयः ॥ ३ ॥
दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्यन्तु नवमेन वै।
दशमेन तु पूर्णत्वं तृप्तता क्षुद्विपर्ययः ॥ ४ ॥

वाक्यं तु—ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत एष शिरःपूरकः प्रथमः पिण्डस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामित्यादिवाक्यं स्वयमूह्यम्।

तत्तद्दिवसोच्चारणपुरःसरं सुस्पष्टं द्वितीयभागे वक्ष्यते।

अथ श्राद्धशब्दार्थः।

श्रद्धया दीयते यस्मात् श्राद्धं तेन निगद्यते। अथ वा सम्बोधनपदोपनीतान् पित्रादीन् चतुर्थ्यन्तपदेनोद्दिश्य हविस्त्यागः श्राद्धमिति।

तत्र द्विविधं, सामान्यं पार्वणमेकोद्दिष्टमिति। तत्र त्रिपुरुषोद्देशेन यत् क्रियते तत्पार्वणम्। एकपुरुषोद्देशेन क्रियमाणमेकोद्दिष्टमिति।

तत्र पिण्डवस्तुफलमाह श्राद्धखण्डे मनुस्मृतौ—

तिलै-र्व्रीहि-यवै-र्माषै-रद्भि-र्मूल-फलेन वा।
दत्तेन मासं तृप्यन्ति विधिवत् पितरो नृणाम् ॥ १ ॥
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु।
(१) औरभ्रेणाथ चतुरः (२) शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥ २ ॥
षण्मासांश्छागमांसेन (३) पार्षतेन च सप्त वै।
अष्टा (४) वेणस्य मांसेन (५) रौरवेण नवैव तु ॥ ३ ॥
दशमासांस्तु तृप्यन्ति वाराहमहिषामिषैः।
शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥ ४ ॥
संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन च।
वाद्र्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥ ५ ॥

वाद्र्ध्रीणसश्च निगमे व्याख्यातः। तथा हि—

त्रिपिबन्त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्।

---

(१) औरभ्रो मेषमांसः। (२) शाकुनो द्विजातिभक्ष्यपक्षिमांसः। (३) पृषतश्चित्रमृगस्तन्मांसेन। (४-५) एणो रुरुश्च मृगजातिविशेषाविति बोध्यम्।

वाद्‌र्ध्रीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः पितृकर्मणि ॥

नद्यादौ पयः पिबतो यस्य छागस्य त्रीणि जलं स्पृशन्ति, कर्णौ जिह्वा च स छागो वाद्‌र्ध्रीणसः । त्रिभिः पिबतीति त्रिपिब इति विग्रहः ।

अथ सामान्योत्सर्गविधिः ।

एकादशाहे दाता प्राङ्गणे पूर्वाभिमुख उपविश्याचम्य—

ॐ अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥

इति द्विभुजं शङ्खचक्रधरं विष्णुं स्मृत्वाऽऽत्मानं द्रव्याणि चाभिषिच्य—

ॐ सोपकरणशय्यायै नमः ३ । इति वारत्रयं सोपकरणशय्यां संपूज्य ॐ ब्राह्मणाय नमः ३ । इति वारत्रयं ब्राह्मणदक्षिणचरणं तत्स्थानापन्नकुशत्रयं वाऽक्षतादिभिः संपूज्य—(हस्तोदकदाने तु—ॐ सोपकरणशय्यां ददानीति कुशोदकं ब्राह्मणदक्षिणहस्ते दत्त्वा, ॐ ददस्वेति प्रतिवचनानन्तरमिति शेषः) कुशत्रयतिलजलान्यादाय—

ॐ अद्यामुकगोत्रस्य (१) पितुरमुकप्रेतस्य स्वर्गकाम इमां सोपकरणशय्यां विष्णुदैवतां यथानामगोत्राय ब्राह्मणायाहं ददे इत्युत्सृज्य, ॐ अद्य-कृतैतत्सोपकरणशय्यादानप्रतिष्ठार्थमेतावद्‌द्रव्यमूल्यकहिरण्यमग्निदैवतं यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दक्षिणामहं ददे इति दक्षिणां दद्यात् । हस्तोदकदाने तु—

ॐ अद्येत्यादिविष्णुदैवताममुकगोत्रायाऽमुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे । इति ब्राह्मणदक्षिणहस्ते कुशोदकं दद्यात्ततो ग्रहीता स्वस्तीति वदेदेवमेव सर्वत्र वाक्यमूह्यम् ।

दक्षिणा तु दशांशमिता सा च तन्मूल्यनिर्णयेन वस्तुनिर्णयेन वा बोध्या ।

दक्षिणाया अदाने वृद्धिमाह ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे—

कृत्वा कर्म च तस्यैव तूर्णं दद्याच्च दक्षिणाम् ।
तत्कर्मफलमाप्नोति वेदैरुक्तमिदं मुने ॥ १ ॥
कर्त्ता कर्मणि पूर्णे च तत्क्षणं यदि दक्षिणाम् ।
न दद्याद् ब्राह्मणेभ्यश्च दैवेनाज्ञानतोऽथवा ॥ २ ॥
मुहूर्त्ते समतीते तु द्विगुणा सा भवेद्ध्रुवम् ।

---

(१) मातरि तु—'अमुकगोत्राया मातुरमुकप्रेतायाः' इति तदतिरिक्ते तु—'मत्पुत्रत्वकरस्य' मत्पुत्रत्वकर्याः' । इत्यादिवाक्यं संयोजयम् ।

एकरात्रे व्यतीते तु भवेच्छतगुणा च सा ॥ ३ ॥
कर्म तद् यजमानानां सर्वञ्च निष्फलं भवेत् ।
दरिद्रो व्याधियुक्तश्च तेन पापेन पातकी ॥ ४ ॥
तद् गृहाद् याति लक्ष्मीश्च शापं दत्त्वा सुदारुणम् ।
पितरो नैव गृह्णन्ति तद्दत्तं श्राद्धतर्पणम् ॥ ५ ॥
एवं सुराश्च तत्पूजां तद्दत्तामग्निराहुतिम् ।

तत्रैवान्यदोषमाह—

दाता न दीयते दानं ग्रहीता च न याचते ।
उभौ तौ नरकं यातश्छिन्नरज्जुर्यथा घटः ॥ १ ॥
नार्पयेद् यजमानश्चेद् याचितारञ्च दक्षिणाम् ।
भवेद्ब्रह्मस्वापहारी कुम्भीपाकं व्रजेद् ध्रुवम् ॥ २ ॥

अथ प्रकृतमनुसरामः

ततः ॐ सतण्डुल-सदर्विक-सचुल्हिक-पाकपात्राय नमः ३। ॐ ब्राह्मणाय नमः ३। इति गन्धपुष्पाक्षताभ्यां देयब्राह्मणौ त्रिस्त्रिः सम्पूज्य जलेन सिक्त्वा, कुशत्रयतिलजलान्यादाय ॐ अद्येत्यादि इदं सतण्डुल-सदर्विक-सचुल्हिक-पाकपात्रं विष्णुदैवतं यथानामगोत्राय ब्राह्मणायाहं ददे। इत्युत्सृज्य दक्षिणां दद्यात्।

ततः ॐ सव्यञ्जनव्यञ्जनपाकपात्राय नमः ३। ॐ ब्राह्मणाय नमः ३। इति पूर्ववद्देयब्राह्मणौ सम्पूज्य सिक्त्वा च—ॐ अद्येत्यादि इदं सव्यञ्जनपाकपात्रं विष्णुदैवतं यथानामेत्यादि पूर्ववदुत्सृज्य दक्षिणामुत्सृजेत्।

ततः ॐ सतण्डुलभोजनपात्राय नमः ३। ॐ ब्राह्मणाय नमः ३। इति पूर्ववत्सम्पूज्य सिक्त्वा च—ॐ अद्येत्यादि इदं सतण्डुलभोजनपात्रं विष्णुदैवतमिति पूर्ववदुत्सृज्य, दक्षिणां दद्यात्।

ततः ॐ सव्यञ्जनभोजनपात्राय नमः ३। ॐ ब्राह्मणाय नमः ३। इति पूर्ववत् सम्पूज्य सिक्त्वा च—ॐ अद्येत्यादि इदं सव्यञ्जनव्यञ्जनभोजनपात्रं विष्णुदैवतमिति पूर्ववदुत्सृजेद्दक्षिणां च दद्यात्।

ततः ॐ सगंगाजलजलपानपात्राय नमः ३। ॐ ब्राह्मणाय नमः ३। इति सम्पूज्य सिक्त्वा च—ॐ अद्येत्यादि इदं सगङ्गाजलजलपानपात्रं विष्णुदैवतमिति पूर्ववदुत्सृजेत्। ततः ॐ अद्य कृतैतत्सगङ्गाजलजलपानपात्रदा-

नप्रतिष्ठार्थं माषमितं हिरण्यमग्निदैवतं यथानामगोत्रायेति दक्षिणां दद्यात् ।

साधारणजलसत्वे तु—सजलजलपानपात्रायेति वाक्यं देयम् ।

ततः ॐ सजलपित्तलघटाय नमः ३ । ॐ ब्राह्मणाय नमः ३ । इति सम्पूज्य सिक्त्वा च—ॐ अद्येत्यादि इदं सजलपित्तलघटं वरुणदैवतमिति पूर्ववदुत्सृज्य, दक्षिणां दद्यात् ।

ततः (१) भक्तपरिवेषणपात्रं विष्णुदैवतम् ।। (२) दीपाधारपात्रं विष्णुदैवतम् ।। (३) काचघटितदीपाधारपात्रं विष्णुदैवतम् ।। वंशनिर्मितच्छत्रमुत्तानाङ्गिरोदैवतम् । उपानहावुत्तानांगिरोदैवते ।। (४)शिविकां विष्णुदैवताम् ।। सोपकरणमिति विशिष्योत्सृजेत् ।। (५) दोलां विष्णुदैवताम् । सोपकरणगजं प्रजापतिदैवतम् ।। सोपकरणमश्वं यमदैवतम् ।(६) दूष्यं विष्णुदैवतम् । (७) जवनिकां विष्णुदैवताम् । (८) वितानं विष्णुदैवतम् ।

(९) आस्तरणसत्वे सास्तरणं वितानमिति वदेत् । वितानशब्दः क्लीबः । पूजा (१०) मात्रासहितशालग्रामशिलां विष्णुदैवताम् । दक्षिणां च माषमितं हिरण्यमस्य दद्यात् ।

ततो वर्षभोज्यं—वृक्षम्—पृथिवीं—जलाशयम् । एतानि यथाशक्ति यथाक्रममुत्सृजेत् । अथ गां रुद्रदैवताम् ।

प्रतिग्रहीतुरुपस्थितौ तु—गोपुच्छग्रहणं यथाशाखं कामस्तुतिश्च कुर्यात् मन्त्रस्तु वैतरणीदाने ४ पृष्ठे द्रष्टव्य इति । साक्षात् गोरभावे पूर्ववन्मूल्यमुत्सृजेत् ।

अथ द्रव्यदैवतानि । विष्णुधर्मोत्तरे—

अभयं सर्वदैवत्यं भूमिर्वै विष्णुदैवता ।
कन्यादासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः ।। १ ।।
प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगो यमदैवतः ।
तथा चैकशफं सर्वं कथितं यमदैवतम् ।। २ ।।
महिषश्च तथा याम्य ऊष्ट्रो वै नैर्ऋतस्तथा ।
रौद्री धेनुर्विनिर्दिष्टा छाग आग्नेय उच्यते ।। ३ ।।

---

(१) अढिया । (२) दीयठा ।
(३) लालटेन । (४) खडखडिआ । (५) महाफा—चौपहासा । (६) तम्बू । (७) कनात । (८) शामियाना । (९) फर्श । (१०) भाजनादि ।

मेषं तु वारुणं विद्यात् वराहो वैष्णवस्तथा।
आरण्याः पशवः सर्वे कथिता वायुदैवताः ॥ ४ ॥
जलाशयानि सर्वाणि वारिधानी कमण्डलुः।
कुम्भं च करकं चैव वारुणानि विनिर्दिशेत् ॥ ५ ॥
समुद्रजानि रत्नानि सामुद्रानि तथैव च।
आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्वलोहानि चाप्यथ ॥ ६ ॥
प्राजापत्यानि शस्यानि पक्वान्नमपि च द्विजाः।
ज्ञेयानि सर्वगन्धानि गान्धर्वाणि विचक्षणैः ॥ ७ ॥
बार्हस्पत्यं स्मृतं वासः सौम्यान्यथ रसानि च।
पक्षिणश्च तथा सर्वे वायव्याः परिकीर्त्तिताः ॥ ८ ॥
विद्या ब्राह्मी विनिर्दिष्टा विद्योपकरणानि च।
सारस्वतानि ज्ञेयानि पुस्तकाद्यानि पण्डितैः ॥ ९ ॥
सर्वेषां शिल्पभाण्डानां विश्वकर्मा तु दैवतम्।
द्रुमाणामथ पुष्पाणां शाखानां हरितैः सह ॥ १० ॥
फलानामपि सर्वेषां तथा ज्ञेयो वनस्पतिः।
मत्स्यं मांसं विनिर्द्दिष्टं प्राजापत्यं तथैव च ॥ ११ ॥
छत्रं कृष्णाजिनं शय्यां रथमासनमेव च।
उपानहौ तथा यानं यच्चान्यत् प्राणवर्जितम् ॥ १२ ॥
उत्तानाङ्गिरसं त्वेतत् प्रतिगृह्णीत मानवः।
पर्यन्याय तथा सीरं शस्त्रवर्मध्वजादिकम् ॥ १३ ॥
रणोपकरणं सर्वं कथितं शक्रदैवतम्।
गृहन्तु सर्वदैवत्यं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः ॥ १४ ॥
तज्ज्ञेयं विष्णुदैवत्यं सर्वं वा विष्णुदैवतम् ॥

* इति घटस्थापनादिसामान्योत्सर्गान्तविधिः समाप्तः ॥ * ॥

अथ महागुरुमरणे संवत्सरपर्यन्तं निषिद्धकर्माणि यथा कर्मलोचने—

महागुरुनिपाते च काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत्।
आर्त्विज्यं ब्रह्मचर्यं च यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥ १ ॥
अन्यश्राद्धं परान्नं च गन्धमाल्यं च मैथुनम्।
वर्जयेत् गुरुपाते च यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥ २ ॥

तीर्थयात्रां विवाहञ्चाध्यापनं तर्पणं तथा ।
संवत्सरं न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥ ३ ॥

महागुरुः=पुरुषस्य-पिता, माता, आचार्यश्च । स्त्रियाः=पतिः । अदत्त-कन्यायाः=पिता, माता च ।

सपिण्डमरणं प्रकृत्याश्वलायनः—त्रिरात्रमक्षारलवणान्नाशिनः स्युर्दशरात्रं महागुरुषु' । अक्षारलवणं=क्षारमृत्तिकादिकृतलवणभिन्नं । तत्तु सैंधवमतस्त-द्भक्षणे न दोषः परन्त्वत्र शिष्टाचारोऽनुसन्धेयः ।

अथ भस्मत्रिपुण्ड्रधारणमाहात्म्यम् ।

स्मृतिसुधाकरे—
श्राद्धे होमे जपे दाने वैश्वदेवे शिवार्चने ।
कृतत्रिपुण्ड्रः पूतात्मा सर्वं भवति चाक्षयम् ॥ १ ॥

भविष्ये—सत्यं शौचं जपो होमस्तीर्थं देवादिपूजनम् ।
तस्य व्यर्थमिदं सर्वं यस्त्रिपुण्ड्रं न धारयेत् ॥ २ ॥

स्मृतिरत्नावल्याम्—
त्रिपुण्ड्रं ब्राह्मणो विद्वान्मनसापि न लङ्घयेत् ।
स्मृत्या विधीयते यस्मात्तत् त्यागी पतितो भवेत् ॥ ३ ॥
त्रिपुण्ड्रेण विना येन विप्रेण यदनुष्ठितम् ।
न तज्ज्ञानं न तद्ध्यानं न तद्दानं जपो न सः ॥ ४ ॥

सङ्ग्रहे—ये भस्मधारिणां दृष्ट्वा वाचा निन्दन्ति मानवाः ।
तेषां शूद्रेण सम्भूतिरनुमेया विपश्चिता ॥ ५ ॥

आचारमयूखे नारदः—
मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा स्वर्णस्तेयं ब्रह्महत्याञ्च कृत्वा ।
(१) भस्मच्छन्नो भस्मशय्याशयानो रुद्रं ध्यायन् मुच्यते पातकेभ्यः ॥ ६ ॥

आह्निकतत्त्वे—
विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥ ७ ॥

---

(१) भस्मधारणप्रसंशावाक्यं यथा—
अहो दूताः ! यूयं सितभसितरुद्राक्षवपुषां, शिवेति स्मर्तॄणां दिशमपि न याताः क्वचिदपि । प्रमादाद्यातश्चेन्मम समधिकारच्युतिरभूत्, स्वदूतानां कर्णे कथयति कृतान्तः प्रतिदिनम् ॥

त्रिपुण्ड्रञ्च—भस्मादिकृतकपालस्थतिर्य्यग्रेखात्रयमिति ।

अथाचमनप्रकारः ।

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासङ्ख्यं द्विजातयः ।
शुध्येरंस्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ १ ॥
त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्यद्भिः समुपस्पृशेत् ।
अङ्गुष्ठेन (१) प्रदेशिन्या घ्राणं चैव मुखं स्पृशेत् ॥ २ ॥
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुः श्रोत्रं पुनः पुनः ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयं तु तलेन वै ॥ ३ ॥
सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्बाहू चाग्रेण संस्पृशेत् ॥

फलमाह बृहत्पाराशरे—

त्रिः प्राश्नीयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुश्रुमः ॥ १ ॥
गङ्गा च यमुना चैव प्रीयते परिमार्जनात् ।
(२) नासत्यदस्रौ प्रीयेते स्पृष्टे नासापुटद्वये ॥ २ ॥
(स्पृष्टे लोचनयुग्मे तु प्रीयेते शशिभास्करौ ।)
कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेते (३) अनिलानलौ ।
स्कन्धयोः स्पर्शनादस्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः ॥ ३ ॥
मूर्ध्नः संस्पर्शनादस्य प्रीतस्तु पुरुषो भवेत् ॥ इति ॥

अथ भाद्रशेषदिनत्रयेऽगस्त्यार्घदानमाह—

अप्राप्ते भास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः ।
अर्घं दद्युरगस्त्याय गौडदेशनिवासिनः ॥

अत्र गौडपददर्शनादेव शिष्टमैथिलेषु प्रचुरतया नायं व्यवहारः । मन्त्रत्रयं यथा—

कुम्भयोनिसमुत्पन्न मुनीनां मुनिसत्तम ।
उदयन्ते लङ्काद्वारे अर्घोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ १ ॥
शंखं पुष्पं फलं तोयं रत्नानि विविधानि च ।
उदयन्ते लङ्काद्वारे अर्घोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ २ ॥
काशपुष्पप्रतीकाश वह्निमारुतसम्भव ।

---

(१) तर्जन्या ॥ (२) अश्विनौ । (३) अनिलो वायुः । अनलोऽग्निः ।

उदयन्ते लङ्काद्वारे अर्घोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ ३ ॥

अथ (१) श्रावणीरक्षाबन्धनमन्त्रः।

येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः ॥
तेन त्वामनुबध्नामि रक्षे मा चल मा चल ॥

अथ अनन्तदोरकबन्धनमन्त्रः—

अनन्तसंसारमहासमुद्रे मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव।
अनन्तरूपे विनियोजयस्व अनन्तसूत्राय नमो नमस्ते ॥ १ ॥

विसर्जनमन्त्रः—

नमः सर्वहितानन्त जगदानन्दकारक।
जीर्णदोरकमिमं देव विसृजेऽहं त्वदाज्ञया ॥

अथ दूर्वाक्षतदानमन्त्रः—

ॐ आब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामाराष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽति व्याधी महारथो जायतां दोग्ध्री धेनुर्वोढाऽनड्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णूरथेष्ठा सभेयो युवास्य यजमानस्य व्वीरो जायतां निकामे निकामे नः पर्य्यन्यो वर्षतु फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम्।

[अतोऽग्रे पौराणिकप्रार्थनामन्त्रः]

ॐ मन्त्रार्थाः सिद्धयः (सफलाः) सन्तु पूर्णाः सन्तु मनोरथाः।
शत्रूणां बुद्धिनाशोऽस्तु मित्राणामुदयस्तव।

अथ भाद्रामायां कुशोत्पाटनम्। तत्र मन्त्रः—

कुशाग्रे वसते रुद्रः कुशमध्ये तु केशवः।
कुशमूले वसेद्ब्रह्मा कुशान्मे देहि मेदिनि ! ॥ १ ॥
विरञ्चिना सहोत्पन्नः परमेष्ठी निसर्गजः।
नुद सर्वाणि पापानि दर्भः स्वस्तिकरो भव ॥ २ ॥
कुशोऽसि कुशपुत्रोऽसि ब्रह्मणा निर्म्मितः पुरा।
देवपितृहितार्थाय कुशमुत्पाटयाम्यहम् ॥ ३ ॥

---

(१) रक्षाबन्धनं भद्रायां न कार्यम्।
भद्रायां द्वे न कर्त्तव्ये श्रावणी फल्गुनी तथा। श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी।
इति सङ्ग्रहोक्तेः। प्रतिपद्युतायां च न कार्यम्।
भन्द्रायां दर्शने रक्षा वलिदानं दशासु च। भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते ॥
इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्त्तात्।

निषिद्धकुशानाह, लघुहारीतः—

चिति दर्भाः पथि दर्भाः ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥
पिण्डार्थं स्मृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।
मूत्रोच्छिष्टोधृता ये च तेषां त्यागो विधीयते ॥ इति ॥

अथ पलाण्ड्वादिभक्षणनिषिद्धमाह-याज्ञवल्क्ये—

(१)पलाण्डुं विड्वराहं च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् ।
लशुनं गृञ्जनं चैव जग्ध्वा (२) चान्द्रायणं चरेत् ॥ १ ॥

पारिजाते शातातपः—

लशुनं गृञ्जनं जग्ध्वा पलाण्डुं च तथा (३)शुनम् ।
उष्ट्रमानुषकेभाश्वरासभीक्षीरभोजनात् ॥
उपायनं पुनः कुर्यात् (४) तप्तकृच्छ्रं मुहुर्मुहुः ।

अथ छन्दोगानां यज्ञोपवीतधारणमन्त्रः—

प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दो विश्वेदेवा देवता यज्ञोपवीतपरिधाने विनियोगः—ॐ यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्यत्वोपवीतेनोपनह्यामि ।

---

(१) पलाण्डु—प्याज । विड्वराह—ग्रामसूकर । छत्राक—गोवर—छत्ता—अथवा कुकरौन्धा । ग्रामकुक्कुट—ग्राममुर्गा । लशुन—लहशुन । गृञ्जन—गजरा ।

(२) चान्द्रायणन्तु—मनुः—

एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् । उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥

अर्थः—सायं प्रातः मध्याह्ने स्नानं कृत्वा पूर्णिमायां १५ ग्रासं भक्षयित्वा तदुत्तरं कृष्णपक्षस्य प्रतिपदमारभ्यैकैकं ग्रासह्रासं विधाय चतुर्दश्यामेकं ग्रासं भक्षयित्वा अमावास्यामुपोष्य शुक्लप्रतिपदमारभ्य एकैकग्रासं संवर्द्धयं पौर्णमास्यां १५ ग्रासो भक्षणीयो यत्र स चान्द्रायणः ।

(३) शुन—कुक्कुर । उष्ट्र—ऊँट । मानुषक—मनुष्य । इभ—हस्ती । अश्व—घोड़ा । रासभ—गदहा । क्षीर—दुग्ध ।

(४) तप्तकृच्छ्रन्तु—मनुः—

तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् । प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान्सकृत् स्नायी समाहितः ॥

अर्थः—तप्तकृच्छ्रव्रतं कुर्वन् एकदा स्नानं कृत्वा ३ दिनम् उष्णोदकं, ३ दिनम् उष्णदुग्धं, ३ दिनम् उष्णघृतं, ३ दिनम् उष्णवायुं, भक्षयेत् । पराशरः—

षट्पलं तु पिबेदम्भस्त्रिपलं तु पयः पिबेत् ।
पलमेकं पिबेत् सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥ इति ॥

अथ वाजसनेयिनां यज्ञोपवीतधारणमन्त्रः—

ॐ यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत् सहजं पुरस्तात् ।
आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ।

त्यागमन्त्रः—

ॐ एतावद्दिनपर्यन्तं ब्रह्म त्वं धारितं मया ।
जीर्णत्वात्त्वत्परित्यागो गच्छ सूत्र यथासुखम् ॥

अथ मन्त्रार्थाऽज्ञाने दोषमाह—कूर्मपुराणे—

योऽधीत्य विधिवद्विप्रो वेदार्थं न विचारयेत् ।
स च लोके शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥

व्यासः—वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चापि यत् ।
अजानतोऽर्थं तत्सर्वं तुषाणां कण्डनं यथा ॥
यथा पशुर्भारवाही न तस्य भजते फलम् ।
द्विजस्तथार्थाऽनभिज्ञो न वेदफलमश्नुते ॥

अथ मण्डलमाह—दीपिकायाम्—

चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्त्तुलं चार्धचन्द्रकम् ।
कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥

अथैकभुक्तमाह—स्कन्दपुराणे—

रात्रिभोजनाभावविशिष्टैकवारभोजनं दिवाभोजनम् । तत्तु—

दिनार्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।
एकभुक्तमिति प्रोक्तं रात्रौ तन्न कदाचन ॥

नक्तव्रतन्तु—

दिवाभोजनाभावविशिष्टैकवारभोजनं रात्रिभोजनम् । एतदेव प्रबोधिन्यादौ शिष्टमैथिलेषु व्रतं प्रचलितम् ।

अथैकादशीपारणानिर्णयः—

पारणं तूपवासव्रतानन्तरपूर्वाह्णाधिकरणकप्राथमिकभोजनम् । यथा—

पारणं पावनं पुंसां सर्वपापप्रणाशनम् ।
उपवासाङ्गभूतं च फलदं शुद्धिकारणम् ॥

तत्र विशेषमाह, विष्णुः—

सूर्ये वा सूर्यपुत्रे वा धरणीसुतवासरे ।

निराहारं न कुर्वीत यदीच्छेत्पुत्रजीवनम् ॥
मच्छयने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने ।
निर्जलायां तथा भीष्मे वारदोषो न विद्यते ॥ इति ॥

तत्र मासभेदेन वस्तुभेदमाह—

(१) गोमूत्रेण च गोमयेन पयसा दध्ना गवां सर्पिषा
तद्दर्भोदककार्त्तवीर्ययवजैश्चूर्णैस्तथा दूर्वया ।
कूष्माण्डेन गुडेन बिल्वतुलसीपत्रेण वा पारणम्
द्वादश्यां गदितं क्रमान्मुनिवरैर्मार्गादितस्तत्फलम् ॥

अथ द्वादशीलङ्घने दोषमाह-स्कान्दे—

पारणाहनि सम्प्राप्ते द्वादशीं यो व्यतिक्रमेत् ।
त्रयोदश्यान्तु भुञ्जानः शतजन्मानि नारकी ॥

अथ कन्यादानात् प्राक्कालाधिकरणककर्त्तव्यमाह-सङ्ग्रहे—

प्राङ्गणे पूर्वाभिमुखाय वराय पश्चिमाभिमुखः कश्चित् कन्याभ्राताऽन्यो वा तत्समः पूगीफलचन्दनदूर्वाक्षतयज्ञोपवीतवस्त्राण्यादाय—

ॐ तस्मिन्कालेऽग्निसान्निध्ये स्नातः स्नाते ह्यरोगिणि ।
अव्यङ्गेऽपतितेऽक्लीबे पिता तुभ्यं प्रदास्यति ॥

इति पठित्वोपनयेत् । ततो वरः—

ॐ ऋतवस्थ ऋतावृध ऋतुष्ठास्थ ऋतावृधः ।
घृतश्चुतो विराजो नाम कामदुघा अक्षीयमाणाः ॥

इति मन्त्रेण दूर्वाक्षतादिकं गृहीत्वा किञ्चित् शिरसि निदध्यात् । तत आचारादष्टौ ब्राह्मणा उदूखले धान्यं दत्त्वा, त्रिः सहस्रशीर्षेत्यादिषोडशमन्त्रान् पठित्वा मुसलेन त्रिरवहत्य तदक्षतादिकमादाय दधियुक्तं कृत्वा आम्रपत्रे निधाय वरदक्षिणकरमूले कङ्कणं बध्नीयुरिति ।

---

(१) पयसा-गोदुग्धेन दर्भोदकः-कुशोदकः । कार्त्तवीर्यस्तिलः । कूष्माण्डेन-सितकुम्हडा इति ख्यातेन । वा कुम्हड इति ख्यातेन । बिल्वतुलसीपत्रयोर्विकल्पः । मार्गादिद्वादशमासेषु क्रमेण-गोमूत्रम् १ । गोमयम् २ । गोदुग्धम् ३ । गोदधि ४ । गोघृतम् ५ । कुशोदकः ६ । तिलचूर्णः ७ । यवचूर्णः ८ । दूर्वा ९ । सितकुम्हडा १० । गुडः ११ । बिल्वपत्रं तुलसीपत्रं वा १ । इति द्वादशवस्तुभिः पारणम् ।

अथ सार्षपतैले दोषाभावमाह—ब्रह्मवैवर्त्ते—

प्रातःस्नाने तथा श्राद्धे पार्वणे व्रतवासरे ।
प्रशस्तं सार्षपं तैलं पक्वतैलं च नारद ॥
कुहूपूर्णेन्दुसंक्रान्तिचतुर्द्दश्यष्टमीषु च ।
रवौ श्राद्धे व्रताहे च दुष्टं स्त्रीतिलतैलकम् ॥

अथ पुलिकमूलवन्धनमन्त्रः—कृत्यसारसमुच्चये—

शुचिसितदिनकरवारे करमूले बद्धपुलिकमूलस्य ।
नागारेरिव नागाः प्रयान्ति किल दूरतस्तस्य ॥

आवश्यकतामाह—

अकृत्वा पुलिकैर्बन्धं प्रायश्चित्तीयते नरः ।
चातुर्मास्ये व्यतीते तु मुक्तिस्तस्य कराद्भवेत् ॥

अथ खञ्जनदर्शनफलमाह—सङ्ग्रहे—

वित्तं (१) ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतुला (२) शक्रे (३) हुताशे भयम् ।
(४) याम्यामग्निभयं (५) सुरद्विषि कलिलाभः समुद्रालये ॥
(६) वायव्यां वरवस्त्रमन्नमशनं दिव्याङ्गना चोत्तरे ।
(७) ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने ।
अब्जेषु गोषु गजवाजिमहोरगेषु ।
राज्यप्रदः कुशलदः शुचि (८) शाद्वलेषु ॥
भस्मास्थिकाष्ठ (९) तुषकेशनखेषु दृष्टो ।
दुःखं ददाति बहुशः खलु खञ्जरीटः ॥

अथ दुर्गाऽऽगमनयानफलमाह—ज्यौतिषतत्वे—

शशिसूर्यगजारूढा शनिभौमतुरङ्गमा ।
गुरौ शुक्रे च दोलायां बुधे नावाऽऽगमिष्यति ॥
गजे च जलदा देवी छत्रभङ्गस्तुरङ्गमे ।

---

(१) ब्रह्मणि—ऊर्ध्वदिशि । (२) शक्रे—पूर्वस्यां दिशि । (३) हुताशे—अग्निकोणे । (४) सुरद्विपि दक्षिणपश्चिमकोणे । (५) याम्यां दक्षिणस्यां दिशि । (६) वायव्यां पश्चिमोत्तरकोणे । (७) ऐशान्याम्—उत्तरपूर्वकोणे । (८) शाद्वलः—नवतृणबहुलप्रदेशः । शादो नवतृणं विद्यतेऽत्रेति बोध्यः । (९) तुष इति लोके भुस्सा इति प्रसिद्धः ।

नौकायां सर्वसिद्धिः स्याद्दोलायां मरणं ध्रुवम् ॥

अथ होलिकावायुफलमाह-ज्योतिषशास्त्रे—

पूर्वे वायुर्होलिकायाः प्रजाभूपालयोः सुखम् ।
पलायनं च दुर्भिक्षं दक्षिणे जायते ध्रुवम् ॥
पश्चिमे तृणसम्पत्तिरुत्तरे धान्यसम्भवः ।
यदि खे च शिखावृद्धिर्दुर्गं राज्ञोऽपि संत्यजेत् ॥

पूजामंत्रो यथा—

असृक्पाभयसंत्रस्तैः कृता त्वं होलिबालिशैः ।
अतस्त्वां पूजयिष्यामि भूते भूतिप्रदा भव ॥

अथोल्काभ्रमणम्

तत्रोल्काग्रहणमन्त्रः ब्रह्मपुराणे—

शस्त्राशस्त्रहतानां च भूतानां भूतदर्शयोः ।
उज्ज्वलज्ज्योतिषा देहं निर्दहे व्योमवह्निना ॥

भ्रमणमंत्रः—

अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।
उज्ज्वलज्ज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम् ॥

विसर्जनमंत्रः—

यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालये ।
उज्ज्वलज्ज्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते ॥

वित्तादिषु श्रेयस्त्वमाह-मनुस्मृतौ—

वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।
एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥

श्रवणादौ गृहारम्भार्थतृणकाष्ठादिच्छेदनसंग्रहदक्षिणदिग्गमननिषेधमाह ज्यौतिषतत्त्वे-

छेदनं सङ्ग्रहञ्चैव काष्ठादीनां न कारयेत् ।
श्रवणादौ बुधः षट्के न गच्छेद्दक्षिणां दिशम् ॥ १ ॥
अग्निपीडा भयं शोको राजपीडा धनक्षयः ।
संग्रहे तृणकाष्ठानां कृते विश्वादिपञ्चके ॥ २ ॥

यद्यपि पूर्वश्लोकेन श्रवणादौ षट्के दोष आयाति परन्त्वाचारेण द्वितीयश्लोकेन च धनिष्ठादिपञ्चकं त्याज्यमिति ज्यौतिषशास्त्रगूढार्थविदः । अन्यच्च—धनिष्ठादौ निषेधो यथा—

INSTITUTE OF ADVANCED STU
Acc. No. 7592
31.12.65

धनिष्ठापञ्चकं त्याज्यं तृणकाष्ठादिसंग्रहे ।
त्याज्या दक्षिणदिग्यात्रा गृहसंगोपनादिकम् ॥

आवश्यकतायां तु तत्रापि विशेषमाह–सर्वार्थचिन्तामणौ—

(१)धनिष्ठादौ शतभिषामध्ये पूर्वादौ चोत्तरान्तिके ।
पञ्च पञ्च घटी त्याज्या रेवत्यां सकलं त्यजेत् ॥

अथ सिंहार्के चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनप्रायश्चित्तम्—

सिंहार्कमधिकृत्य ब्रह्मपुराणे—

नारायणोऽभिशप्तश्च निशाकरमरीचिषु ।
स्थितश्चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्यानापतेच्च सः ॥
अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रं तु प्रमादाद्वीक्ष्य मानवः ।
पठेद्धात्रेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ॥

अभिशप्तो मिथ्यापरीवादविषयीभूतः । धात्रेयिकावाक्यं तु—

ॐ सिंहप्रसेनमवधीत्सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक ! मारोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥

अथ चन्दनधारणमन्त्रः—

ॐ चन्दनं वन्दते नित्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
आपदा हरते नित्यं लक्ष्मीर्वसति सर्वदा ॥

अथ भविष्यपुराणोक्तहनुमद्ध्वजदानविधिर्लिख्यते—

तत्र शनि(२)भूमिसुतान्यतरदिवसे चतुर्थी–चतुर्दशी–नवमी–भिन्नतिथौ कृतनित्यक्रियः (३)सार्धप्रहरोत्तरे (४)नियमितस्थाने गर्त्तं कृत्वा तत्र पूगीफलाक्षतद्रव्याणि निःक्षिप्य तत्र पृथिवीं (५)पञ्चोपचारैः सम्पूज्याम्रपल्लवमालायुतया हनुमन्मूर्त्तिरचितया पताकया युतं शुचिवंशमारोपयेत् । ततो मृत्तिकया गर्त्तं पूरयित्वा दृढतरं विधायामतण्डुलपिष्टैः सिन्दूरैश्चालङ्कृत्य ध्वजं दद्यात् । तत्र सङ्कल्पो यथा—

---

(१) अयम्भावः–धनिष्ठानक्षत्रस्यादौ शतभिषानक्षत्रस्य मध्ये पूर्वभाद्रस्यादौ, उत्तराभाद्रस्यान्ते पञ्च पञ्च घटी त्याज्या रेवत्यां सकलं मानं त्यजेदिति ।

(२) भूमिसुतो मङ्गलः । (३) सार्धप्रहरोत्तरे—अर्धप्रहरसहितप्रहरोत्तरे (डेढ़ प्रहर)। (४) नियमितस्थाने—पुण्यवृक्षतले देवालयसमीपे—प्राङ्गणे वेति यावत् । (५) गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि । आचाराद्यथाशक्ति पूजयेत् ।

कुशात्रयतिलजलान्यादाय—ॐ अद्यामुके मास्यमुके पक्षेऽमुकतिथावमुकगोत्रस्यामुकशर्मण उपस्थितशरीराविरोधेन सकलैहिकोपद्रवशान्तिपूर्वकपुत्रपौत्रादिधनधान्यादिसमृद्धिप्राप्तिपूर्वकदीर्घायुष्ट्वबलपुष्टिनैरुज्यप्राप्तिकामः (पूर्वाङ्गीकृतस्वाभीष्टसिद्धिकामो वा) हनुमद्ध्वजदानं तदङ्गत्वेनाङ्गदेवतापूजनं चाहं करिष्ये, इति।

ततस्तत्समीपदेशे—ॐ ससीतरामलक्ष्मणाविहागच्छतमिह तिष्ठतमित्यावाह्य एतानि पाद्यादीनि ॐ ससीतरामलक्ष्मणाभ्यान्नमः। एवं चन्दनादिना पूजयेत्। ततः ओं वायो इहागच्छ इह तिष्ठेत्यावाह्य, एतानि पाद्यादीनि ओं वायवे नमः। एवं चन्दनादिना पूजयेत्। ततः ओं साधिदैवतसप्रत्यधिदैवतविनायकादिपंचकसहितनवग्रहा इहागच्छत इह तिष्ठतेत्यावाह्य एतानि पाद्यादीनि (१) ओं नवग्रहेभ्यो नमः, एवं चन्दनादिना नवग्रहान् पूजयेत्।

---

(१) सामगानां नवग्रहमन्त्राः—सर्वस्यादावोमित्यूह्यम्। आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ १ ॥ आप्यायस्व स मे तु ते विश्वतः सोमवृष्ण्यम्। भवा वाजस्य सङ्गथे ॥ २ ॥ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्। अपां रेतांसि जिन्वति ॥ ३ ॥ विवस्वदुषसाश्चत्रं राधो अमर्त्य आदाशुषे। जातवेदो वहात्वमद्यान्देवाँ उषर्बुधः ॥ ४ ॥ बृहस्पते परिदीयां रथेन रक्षोहा मित्राँ अपवाधमानः प्रभञ्जत्सेनः प्रमिणो युधाय यन्नस्माकमेध्यविता रथानाम् ॥ ५ ॥ शुक्रन्ते अन्यद्यतन्ने अन्यद्विश्वरूपे अहनी· पद्यौरिवासि। विश्वाहि माया अवसि स्वधावन् भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ ६ ॥ शन्नो देवीरभिष्टये शन्नो भवन्तु पीतये। शंयोरभिस्रवन्तु नः ॥ ७ ॥ कयानश्चित्र आभुव दूती सदावृधः सखा। कया शचिष्ठया वृता ॥ ८ ॥ केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे। समुषद्भिरजायथाः ॥ ९ ॥

यजुर्वेदिनां तु—आकृष्णेनेति पूर्ववत् ॥१॥ इमन्देवा असपत्नꣳसुबध्वं महते क्षत्राय महते ज्येष्ठाय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय। इममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाꣳराजा ॥२॥ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्, अपाꣳरेताꣳसि जिन्वति ॥३॥ उद्बुध्यस्वाग्ने प्रति जागृहित्वमिष्टा च पूर्त्ते सꣳसृजेथा मयं च। अस्मिन् सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वेदेवा यजमानश्च सीदत ॥४॥ बृहस्पते अतियदर्यो अर्हात् द्युमद्वि-

ततः ओं (१) इन्द्रादिदशदिक्पाला इहागच्छत इह तिष्ठतेत्यावाह्य, एतानि पाद्यादीनि ओं इन्द्रादिदशदिक्पालेभ्यो नमः । एवं चन्दनादिना पूजयेत् ।

ततो वंशमूले-ओं हनुमन्निहागच्छ इहतिष्ठेत्यावाह्यार्घमादाय—

ओं आञ्जनेय महाबाहो रामकार्यार्थतत्पर ।
गृहाणार्घं मया दत्तं मम कार्यं च साधय ॥

एतानि पाद्यादीनि, इदमनुलेपनम् , इदं रक्तचन्दनम् , इदं सिन्दरम् , इदमक्षतम् श्रीहनुमते नमः । ततः पुष्पमादाय—

ओं नानागन्धसमायुक्तं देवतानां सुखावहम् ।
गृहाण कुसुमं देव वायुपुत्रः सुखावहः ॥

एतानि पुष्पाणि, इदं बिल्वपत्रम् , इदं माल्यम् , इमे यज्ञोपवीते बृहस्पतिदैवते, इदं रक्तवस्त्रं बृहस्पतिदैवतम् , श्रीहनुमते नमः । एतानि गन्धपुष्पधूपदीपताम्बूलनैवेद्यानि, एतानि नानाविधसहितलड्डूकानि इदमाचमनीयम् , एष पुष्पाञ्जलिः ओं हनुमते नमः । पुनस्तत्रैव ओं सपताकध्वज इहागच्छ इहतिष्ठेत्यावाह्यार्घमादाय—

ओं देवासुराणां सर्वेषां मङ्गलोऽयं महाध्वजः ।
गृह्यतां सुखहेतो मे ध्वजः श्रीपवनात्मज! ॥

एतानि पाद्यादीनि—ओं सपताकध्वजाय नमः। एवं चन्दनादिना पूजयेत् ।

ततः ओं अद्यामुके मास्यमुके पक्षेऽमुकतिथावमुकगोत्रस्यामुकशर्मणः सकलाभीष्टसिद्धिकामोऽमुं सपताकमहाध्वजं विष्णुदैवतं श्री हनुमतेऽहं ददे, इति कुशत्रयतिलजलैरानन्दमनस्क उत्सृजेत् । ततः—

भाति क्रतुमज्जनेषु यद्दोदय च्छवस ऋत प्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥५॥ अन्नात् परिस्रुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत् क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानꣳशुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोमृतं मधु ॥६॥ शन्नो देवीति पूर्ववत् ॥७॥ आपो भवन्तु पीतये इति विशेषः। कयानश्चित्रेति पूर्ववत् ॥८॥ केतुं कृण्वन्नेति पूर्ववत्॥

नवग्रहाश्च—रविः १। चन्द्रः २। भौमः ३। बुधः ४। गुरुः ५। शुक्रः ६। शनैश्चरः ७। राहुः ८। केतुः ९। इति ।

(१) इन्द्रादिदशदिक्पालाश्च—इन्द्रः। अग्निः। यमः। निर्ऋतिः। वरुणः। वायुः। सामः। ईशानः। अनन्तः। ब्रह्मा। इति। तत्र पूर्वादिक्रमेण ईशानान्ता अष्टौ दिक्पालाः, ऊर्ध्वदिशि ब्रह्मा अधोदिश्यनन्त इति ।

ओं रूपं देहि जयं देहि भाग्यं भगवन् देहि मे ।
पुत्रं देहि धनं देहि सर्वान् कामान् प्रदेहि मे ॥ १ ॥
अञ्जनीगर्भसम्भूतं वायुपत्रं महाबलम् ।
सीताशोकविनाशाय सुग्रीवस्य सदा प्रियम् ॥
प्रणमामि सदा भक्त्या सर्वविघ्नविनाशनम् ।
देहि विद्यां यशो देहि कार्यसिद्धयै नमाम्यहम् ॥ २ ॥

इत्यनेन दण्डवत्प्रणम्य संपूज्य देवान् विसर्जयेत् । तथा—

ओं पृथिवी पूजितासि क्षमस्व । ओं ससीतरामलक्ष्मणौ पूजितौ स्थः क्षमेयाथां स्वस्थानं गच्छतम् । ओं नवग्रहाः पूजिताः स्थ क्षमध्वं स्वस्थानं गच्छत । ओं दशदिक्पालाः पूजिताः स्थ क्षमध्वं स्वस्थानं गच्छत ।

ततः—ओं अद्यकृतैतदङ्गपूजनपूर्वकहनुमद्ध्वजदानप्रतिष्ठार्थमेतावद्-द्रव्यमूल्यकहिरण्यमग्निदैवतं यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दक्षिणामहं ददे, इति ब्राह्मणाय दक्षिणां दत्वा ब्रह्मणान् भोजयेत् ।

इति हनुमद्ध्वजदानविधिः ।

अथ गायत्रीजपादावेता मुद्राः करणीयाः—

सम्मुखं सम्पुटं चैव विततं विस्तृतं तथा ।
एक-द्वि-त्रिमुखं चैव चतुः पञ्च मुखं तथा ॥
खंमुखाधोमुखं चैव व्यापकाञ्जलिकं तथा ।
शकटं यमपाशं च ग्रथितं सम्मुखोन्मुखम् ॥
प्रलम्बं मुष्टिकं चैव मत्स्यकूर्मवराहकाः ।
सिंहाक्रान्तो महाक्रान्तो मुद्गरं पल्लवं तथा ।
एता मुद्रा न जानाति गायत्री तस्य निष्फला ॥

जपान्ते पुनरपि अष्टौ मुद्रा करणीयाः—

सुरभिर्ज्ञानं वैराग्यं शङ्खो योनिश्च पद्मकम् ।
लिङ्गं निर्वाणमुद्रा च जपान्तेऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥

अथ नवान्नभक्षणविचारः-संग्रहे—

(१)वृश्चिके पूर्वभागे तु माघे वापि च फाल्गुने ।
सत्तिथौ शुल्कपक्षे च पञ्चम्यन्ते सितेतरे ॥ १ ॥

---

(१) वृश्चिको मार्गमासः । सत्तिथौ निषिद्धातिरिक्ततिथौ । सितेतरे कृष्णपक्षे ।

(२)मृदुक्षिप्रचरर्क्षेषु सत्तनौ सल्लग्नेषु च ।
हुत्वा वह्नौ विधानेन नवान्नं भक्षयेत्सुधीः ॥ २ ॥

तच्च वृश्चिकत्रयोदशांशाभ्यन्तरे कार्यम् । यथा—

वृश्चिके पूर्वभागे तु नवान्नं शस्यते बुधैः ।
अपरे क्रियमाणे तु धनुष्येव कृतं भवेत् ॥
धनुःषु यत्कृतं श्राद्धं मृगनेत्रासु रात्रिषु ।
पितरस्तन्न गृह्णन्ति नवान्नामृतकाङ्क्षिणः ॥ ३ ॥

तन्निषेधमाह तत्रैव—

नवान्नं नैव नन्दायां न प्रसुप्ते जनार्दने ।
नापराह्णेन(३) चापाऽर्के(४)तुलार्के न कदाचन ॥ ४ ॥
न चैत्रे न त्रयोदश्यां न (५)द्विदैवस्थिते रवौ ।
न(६) कुजार्किसिते वारे न तारासु त्रिजन्मसु ॥ ५ ॥

अन्यच्च—

सूर्ये चैव विशाखगे स्मरतिथौ तारे त्रिजन्मान्विते ।
नन्दामन्दमहीजकाव्यदिवसे पौषे मधौ कार्त्तिके ॥
मेषूग्राहिशिवेषु विष्णुशयने कृश्ये शशिन्यष्टमे ।
श्राद्धं भोजनकं नवान्नविहितं पुत्रार्थनाशप्रदम् (१) ॥ ६ ॥

अथ उत्तरायणदक्षिणायनयोर्लक्षणमाह—

सूत्रम्—'मकरकर्कटयोः सौम्ययाम्यायनं निरुक्तम् । व्याख्या—सौम्यायनम् उत्तरायणं तच्च मकरार्कतः (माघतः) मिथुनार्कपर्यन्तम्

पञ्चम्यन्ते पञ्चमीं यावत् । (२) मृदुपदेन-मृगशिरा-रेवती—चित्रा-अनुराधा-शतभिषेत्येतेषां, चरपदेन स्वाती—पुनर्वसु-श्रवणा—धनिष्ठा—शतभिषेत्येतेषां, क्षिप्रपदेन हस्त-अश्विनी—पुष्य—अभिजित्—इत्येतेषां च ऋक्षाणां नक्षत्राणां ग्रहणम् । सत्तनौ शुभे लग्ने । (३) चापेर्के पौषे, (४) तुलार्के कार्त्तिके, (५) द्विदैवस्थिते—उत्तराषाढासु (६) कुजार्किसिते मङ्गल—शनि—शुक्रे ।

(१) अयं समुदायार्थः-रोहिण्यादिद्वयं, पुनर्वस्वादिद्वयम् , उत्तरत्रयं, हस्तादिपञ्चकं, श्रवणात्रिकं, रेवत्यादिद्वयम् , एतानि नक्षत्राणि । शुक्रशनिमङ्गलाभिन्नवाराः । नन्दारिक्तात्रयोदशीभिन्नतिथयः । तृतीयजन्मभिन्नताराः । अष्टमभिन्नचन्द्रमाः । विशाखाभिन्ननक्षत्रस्थसूर्यः । पौषचैत्रकार्त्तिकभिन्नमासाः । शुक्लपक्षः । हरिशयनातिरिक्तकालः । इति प्रशस्तः ।

(आषाढं यावत्) । याम्यायनं दक्षिणायनं तच्च श्रावणतः पौषपर्यन्तमिति ।

हरौ निद्रिते दक्षिणायने चोद्वाहादीनां निषेधमाह—रत्नसारे—

उद्वाहं सुन्दरीणां व्रतमपि बटोः क्षौरमाद्यं शिशूनां
कूपाद्यर्घप्रदानं सुरनरभवनं माधवे याति निद्राम् ।
भानौ याम्यायने वा वनविटपस्थापनं वा सुराणां
कुर्यान्नैव प्रतिष्ठां मुनिभिरिति पुरा कीर्त्तितं यत्पुराणैः ।। १ ।।

अथ प्रश्नविचारः—

तिथिः प्रहरसंयुक्ता तारकावारमिश्रिता ।
अग्निभिस्तु हरेद्भागं शेषं सत्त्वरजस्तमः ।। १ ।।
सिद्धिस्तात्कालिकी सत्त्वे रजसातिविलम्बिता
तमसा निष्फलं याति ज्ञातव्यं प्रश्नकोविदैः ।। २ ।।

अन्यच्च—अङ्कं द्विगुणितं कृत्वा फलनामाक्षरैर्युतम् ।
त्रयोदशयुतं कृत्वा नवभिर्भागमाहरेत् ।। ३ ।।
चतूरसवसवोङ्का भवन्ति न शुभप्रदाः ।
शेषा भू युगं रामाः स्युः पञ्चाश्वं नवमाः शुभाः ।। ४ ।।

अथ शनौ क्षौरकर्मणि शान्तिमन्त्रः—

केशवमानर्त्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिच्छत्राम् ।
दितिमदितिं च स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणम् ।। १ ।।

शनिग्रहजन्यदोषोपशान्तये शनिस्तोत्रं यथा—

नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविसूनुं महाग्रहम् ।
छायाया गर्भसंभूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ।।
व्यासेनोक्तमिदं स्तोत्रं यः पठेत्प्रयतो नरः ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ शान्तिस्तस्य न संशयः ।।

इति व्यासकृतं शनिस्तोत्रं संपूर्णम् ।।

अपरं च—

ध्वजिनी धामिनी चैव कंकाली कलहप्रिया ।
अजामहिषमातङ्गी शनेर्भार्याः प्रकीर्त्तिताः ।।
एतासां शनिभार्याणां प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
शनैश्चरकृताः पीडा न भवन्ति कदाचन ।। इति ।।

अथ चन्द्रोदयविचारः—

(१)तिथिगुणितं रजनीपरिमाणं यमरहितं सहितं सितपक्षे।
विषयशशाङ्कविभाजितलब्धं भवति विधूदयमस्तमयं च ॥ १ ॥

युगानामायुषो विचारो वक्ष्यतेऽधुना तावत्कलेर्गतायुर्विचार उच्यते—

(२)शाको नवाँद्रीन्दुकृशानुयुक्तः।
कलेर्भवत्यब्दगणो व्यतीतः॥ १ ॥

अथ हवनविधौ शाकल्यनिर्णयः—

तिलार्द्धं तण्डुलाः प्रोक्ताः तण्डुलार्द्धं यवाः स्मृताः।
यवार्धं शर्करां दद्यात् सर्वार्धञ्च घृतं स्मृतम् ॥ १ ॥

अथ ग्रहाणां होमार्थं समिधो यथा—

अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः।
औदुम्बरशमीदूर्वाकुशाश्च समिधः क्रमात् ॥ १ ॥

अथ ग्रहाणां भोगकालो यथा—

रविर्मासं निशानाथः सपाददिवसद्वयम्।
पक्षत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥ १ ॥
वर्षमेकं सुराचार्यश्चाष्टाविंशद्दिनं भृगुः।
शनिस्सार्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्धवत्सरम् ॥ २ ॥

अथ सुस्वप्नविचारः—सुश्रुतसंहितायामेकोनत्रिंशत्तमेऽध्याये—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रशस्तं स्वप्नदर्शनम्।
देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान् ॥ १ ॥
समिद्धमग्निं विप्रांश्च निर्मलानि जलानि च।
पश्येत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ २ ॥

---

(१) रात्रेर्मानस्य यस्यां तिथौ विचारोऽभिलषितस्तया गुणनं कृत्वा सङ्कलितपलाङ्केषु द्वावङ्कौ कृष्णेऽपहृत्य शुक्ले संयोज्य पञ्चदशभिर्भागं कृत्वा लब्धावशिष्टदण्डपलाभ्यामुदयमस्तं च विधोर्ज्ञेयम्।

(२) उदाहरणं यथा—

१८५८	शाके।
३१७९	
५०३७	कलेर्गतायुः।

मांसं मत्स्यान् स्रजः श्वेतवासांसि च फलानि च ।
लभन्ते धनलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ३ ॥

महाप्रासादसकलवृक्षवारणपर्वतान् ।
आरोहेद्द्रव्यलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ४ ॥

नदीनदसमुद्रांश्च क्षुभितान् कलुषोदकान् ।
तरेत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ५ ॥

उरगो वा जलौको (१)वा भ्रमरो वापि यं दशेत् ।
आरोग्यं निर्दिशेत्तस्य धनलाभं च सर्वदा ॥ ६ ॥

एवं रूपान् शुभान् स्वप्नान् यः पश्येद्व्याधितो नरः ।
स दीर्घायुरिति ज्ञेयस्तस्मै कर्म समाचरेत् ॥ ७॥

आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां प्रासादशैलाग्रवनस्पतीनाम् ।
विष्ठानुलेपो रुदिति मृतिश्च स्वप्नेष्वगम्यागमनं च धन्यम् ॥ ८ ॥

इति दरभङ्गामण्डलान्तर्गतलोहनाग्रामनिवासिना व्याकरणतीर्थोपाधिसमलंकृतेन मिथिलाराजकीयधौतपरीक्षालब्धप्रतिष्ठेन श्रोत्रियवंशोद्भव-विद्यावाचस्पतिश्रीरमाकान्तठक्कुरेण संगृहीते पौरोहित्य-कर्मसारे सटिप्पणीकः प्रथमो भागः संपूर्णः ॥

* इति शुभम् *

(१) जलौकः-जलजन्तुः (जोंक इति भाषायाम्) ।

मुद्रकः—विद्याविलास प्रेस, बनारस-१

विषयाः	पृ०	पं०
मङ्गलाचरणम्	१	५
कलशस्थापनविधिः	”	६
वैतरणीदानविधिः	४	३
हस्तोदकदानं निषिद्धम्	५	१८
प्रतिग्रहशब्दार्थः	६	८
मुमूर्ष्ववस्थाकर्त्तव्यविधिः	”	९
शालग्रामशिलासन्निधा-पनमाहात्म्यम्	”	१४
शवानुगमनविधिः	”	१९
दाहप्रकारः	”	२२
शूद्रानीतोऽग्न्यादिरग्राह्यः	७	११
उदकदानविधिः	७	२८
प्राजापत्यादितीर्थलक्षणम्	८	१
सन्तोषवाक्यानि	”	६
गृहद्वारे कर्तव्यविधिः	”	२३
पिण्डदानक्रमः	”	२७
श्राद्धैकोद्दिष्टपार्वणशब्दार्थः	९	१०
पिण्डवस्तुफलवर्णनम्	९	१५
वार्द्धीणसव्याख्या	”	२६
सामान्योत्सर्गविधिः	१०	४
दक्षिणाऽऽवश्यकता	”	२२
द्रव्यदेवतानिर्णयः	१२	२०
महगुरुमरणे निषिद्धकर्माणि	१३	२५
अशौचादौ सैन्धवलवण-भक्षणे न दोषः	१४	६
त्रिपुण्ड्रधारणमाहात्म्यम्	”	८
आचमनविधिः	१५	२
अगस्त्यार्घदानम्	”	१९
श्रावणीरक्षाबन्धनमंत्रः	१६	२
अनन्तदोरकबन्धनमन्त्रः	”	५
दूर्वाक्षतदानमन्त्रः	”	११
कुशोत्पाटनमन्त्रः	”	१९
पलाण्ड्वादिभक्षणे दोषः	१७	६
छं० यज्ञोपवीतमंत्रः	”	१६
वा० यज्ञोपवीतमन्त्रः	१८	१
मन्त्रार्थज्ञानावश्यकता	”	७
मण्डलप्रकारः	”	१४
एकभुक्तनक्तव्रतयोर्लक्षणम्	”	१७
एकादशीपारणनिर्णयः	”	२४
पारणवस्तुभेदः	१९	५
द्वादशीलंघने दोषः	”	१०
कन्यादानात्प्राक्कर्त्तव्यम्	१९	१३
व्रतादौ सार्षपतैले न दोषः	२०	१
पुलिकमूलबन्धनावश्यकता	”	६
खञ्जनदर्शनफलम्	”	१२
दुर्गागमनयानफलम्	”	२१
होलिकावायुफलम्	२१	२
उल्काभ्रमणमन्त्रः	”	१०
धनिष्ठापञ्चके तृणादिसंग्रहनिषेधः	”	२२
भाद्रशुक्लचतुर्थीचन्द्रदर्शन-प्रायश्चित्तम्	२२	६
चन्दनधारणमन्त्रः	”	१५
हनुमद्ध्वजदानविधिः	”	१८
नवग्रहमन्त्राः टि०	२३	१
दशदिक्पालनामानि टि०	४	७
गायत्रीजपमुद्राः	२५	१५
नवान्नभक्षणादिविचारः	”	२६
उत्तरायणादिविचारः	२६	१८
मङ्गलकार्यनिषेधः	२७	२
प्रश्नविचारः	”	७
शनौ क्षौरकर्ममन्त्रः	”	१६
शनिस्तोत्रम्	”	१९
चन्द्रोदयविचारः	२८	१
कलेर्गतायुर्विचारः	”	४
शाकल्यनिर्णयः	”	७
नवग्रहाणां समिधः	”	१०
ग्रहाणां भोगकालः	”	१३
सुस्वप्नविचारः	”	१८